

Türkmenleriň harby-deňiz güýçleri

Category: Kitapcy, Taryhy makalalar

написано kitapcy | 23 января, 2025

Türkmenleriň harby-deňiz güýçleri TÜRKMENLERİŇ HARBY-DEŇİZ GÜÝÇLERİ

Türkmenler we olaryň ata-babalary ähli döwürlerde atly (seýrek ýagdaýda pyýada) esgerler hökmünde beýan edilendigine garamazdan, olaryň käbir bölegi Hazar sebitlerinde we uly derýalaryň kenarlarynda (Murgap, Amyderýa, Syrderýa we ş.m.) ýasapdyrlar we gämileri ýasapdyrlar, balyk tutmak bilen meşgullanypdyrlar. Olaryň ajaýyp deňizçi esgerleri bolandygyna

hem hiç-hili şüphe bolup bilmez.

Türkmenleriň ata-babalarynyň harby esger bolandyklary hakyndaky ilkinji maglumatlar biziň eýýamymyzdan öñki V asyra degişlidir. Bu ýerde gürrüň biziň eýýamymyzdan öñki V asyryň 80-nji ýyllarynyň ahyryndaky wakalar hakynda barýar, şonda ahemenidleriň şasy Kserk Gresiýa garşıy ýörişe 1207 söwes gämisini we 3000-e golaý kömekçi gämileri ýaraglandyrýar. Gerodot özünüň »Taryh» diýen işinde söwes gämilerinde saklaryň, midýanlaryň, parslaryň hataryndan bolan 30 esgeriň bolandygyny belleýär(1). A.I.Dowatur, D.P.Kallistow, I.A.Şişowa Gerodotyň hut »deñizçilerden, matroslardan we kürekleýjilerden tapawutlylykda harby gämidäki deñizçi esgerleri, ýaragly adamlar» hakynda gürrüň edýär diýip hasaplaýarlar(2). Şunuň ýaly halatda saklar (türkmenleriň ata-babalary) islendik wagtda garşydaşlarynyň toplanan sebitlerine baryp düşmek üçin taýýar gadymy deñiz pyýada goşuny hökmünde çykyş edipdirler. Belkäm, bu esgerler duşman gämilerini ele salyp, deñiz söwelerine hem gatnaşandyrlar.

Gadymy grek geografy Strabon biziň eýýamymzyň sepgidinde Türkmenistanyň Hazarýaka ýerlerini beýan edip, ol ýerde »massaget batgalyklarynda» ýasaýanlar hakynda habar berýär, olar balyk tutmak bilen meşgullanýarlar(3), diýmek, türkmenleriň ata-babalary massagetler ýeňil we tiz hereket edýän uly bolmadyk gämilerden peýdalanydpdyrlar.

Orta asyr awtorlarynyň bize galdyran maglumatlary türkmen deñizçilik ulgamynyň däpleriniň bolandygy hakyndaky netijäni çykarmaga doly ýeterlikdir. Mysal üçin, awtory näbelli bolan X asyrdaky »Hudud al-alem» diýen eserde Hazar deñzindäki iki ada hakynda gürrüň berilýär, ol ýerde oguzlar ýaşapdyrlar, olar deñizde we kenarýakasynda ýaşapdyrlar(4). Beýleki gündogar taryhcisy al-Istarhi (Hasyr) Günorta Hazarýakasyndaky Abeskun ilatly nokady görkezýär, ol barada belli rus alymy B. A. Litwinskiý şeýle ýazýar: »Çelekenden (hazır Hazar □ Ö. G.) uzak bolmadyk ýerde Gumuş depede Abekunyň iri deñiz duralgasy bolupdyr, ol Gürgen üçin deñiz duralgasy bolup hyzmat edipdir, ol irki orta asyrlarda deñziň bu böleginde deñizçilik ulgamynyň ösendigine şaýatlyk edýär»(5).

Abeskunyň deñiz duralgasy hakynda türkmen soltany Mahmyt Gaznewiniň nesli Unsur al-Maali Keýkowusyň etiko-didaktiki »Kowusnama» eserinde hem ýatanylýandygyny bellemek gerek (bu eser 1082-nji ýylда ýazylyp gutarypdyr).

Keýkowus haçanda kakasynyň ýüzmegi öwrenmäge mejbur eden wagtynda hut Abeskundan »...tejribeli deñizcileri getirendigini we özünü olara tabşyrandygyny» ýazýar(6).

Biz şeýle hem, Beýik Türkmen-Seljuk imperiýasynyň soltanlarynyň özleriniň ygtyýarynda harby-deñiz flotuna eýe bolandyklary barada hem bilýärис. Orta asyr awtory Ibn Al-Asiriň subut etmegine görä, soltan Alp Arslan (1063-nji ýyl) özünüň goşunlaryny Araksyň üstünden geçirmek üçin harby gämileri peýdalanyar(7).

XII-XIII asyrlarda Kiçi we Alynty Aziýadaky türkmen döwletleri (Aýdynogullary, Menteşogullary, Garamanogullary beglikleri) Ortaýer deñziniň duralgalaryna eýe bolýarlar, olardan gazylar □ deñizde ýüzüjiler harby ýörişlere ugraýarlar(8).

Paýagty Kair bolan Mamlýuk soltanlygyny emele getiren türkmen esgerleri Afrikada harby we söwda gämileriniň ägirt uly sanyna eýe bolýarlar. Iňlis taryhcysy Robert Irwiniň ýazyşy ýaly, mamlýuk soltany Aşryf Barsbeýiň (1422-1437-nji ýyllar) döwründe »...fatimidleriň döwründe Ortaýer deñzinde uly harby flot □ iň güýçli musulman floty döredilýär. Indi Siriýanyň kenarýakalaryndaky deñiz duralgalaryna eýe bolan mamlýuklaryň 1191-nji ýıldan bări hristianlar □ haç göterijiler we deñiz garakçylary üçin baza bolup hyzmat eden Kipre jogap urgusyny urmaga ýagdaýy bolupdyr. 1425-nji ýlda müsür floty Kipre hüjüm edýär, soňky ýyl bolsa mamlýuklaryň goşunuň adany talaýarlar we Ýanus şany ýesir alýarlar. Kipr solanlygyň mülki bolýar, onuň emeldarlary bolsa deñiz garakçylaryny öz ýerlerinde saklamajakdyklaryna kasam edýärler»(9).

Türkmen-Osman döwleti güýçli harby flota eýe bolupdyr. Bu baradaky ilkinji subutnamalar eýýäm Osman Gazynyň oglunuň □ Orhanyň dolandyran döwrüne degişlidir. Mälîm bolsuna görä, haçanda 1345-nji ýlda Orhan Wizantiýanyň imperatory Ioanna Kantakuzinanyň gyzyna □ Feodora öýlenende, ol gelnini getirmek üçin 13 sany harby gämimi ugradýar. Türkmen-Osman flotunyň deñizdäki güýji ilkinji gezek 1399-nju ýlda synalyp görülýär. Şonda Baýezit soltanyň floty harby deñiz sungatynyň gadymy ýörelgelerine eýe bolan Wenesiýanyň we Genuýanyň birleşen güýçlerinden Dardaneler söweşi mahaly ýeňliše sezewar bolýar(10). Emma Osman begleri »Dünýä möçberindäki» döwleti gurmak üçin diňe bir däbe öwrülen atly goşuna däl-de, eýsem pyýada goşuna hem, artilleriya we birinji derejeli flota eýe bolmagyň gerekdigine akyl ýetirip, bu wezipeleriň ählisine

üstünlik bilen hötde gelýärler.

Bary-ýogy ýarym asyrdan soñ Türkmen-Osman goşunlarynyň ygtyýarynda 125 söwes gämileri bolupdyr (kömekçi gämileri hasaplamazdan). Haçanda 1453-nji ýylyň ýazynda Muhammet (Mehmet) II floty Mermer deñzine girende, wizantiýalylar geň galdyrmak bilen türkmenleriň flotunyň özleriniň flotundan 5 esse agdyklyk edýändigini gördüler. Mehmet II Konstantinopola hüjüm etmäge taýýarlanyp, gämileriniň bir bölegini ýag çalynan pürsleriň we demir tekerleriň kömegi bilen, ýeriň üsti bilen Bofsordan Altyn Şaha geçirdi. Garaşylmadyk ýagdaýda Altyn Şahada peýda bolan ýetmiş sany gämi Wenesiýanyň paýtagtyny daşarky dünýäden doly bólüp aýyrdy(11).

Wizantiýa imperiýasynyň synmagy (1453-nji ýylda), bäs ýyldan Afinanyň, ýene-de üç ýyldan soñ Trapezund imperiýasynyň ýykylmagy Mehmet II päsgelçiliksiz ýagdaýda Gara we Egeý deñizleriniň giňişliklerini ele almaga mümkünçilik berýär.

Beýik Süleýman I tagta çykan pursadynda (1520-nji ýyl) Türkmen-Osman imperiýasy dünýä-deñiz döwletine öwrülyär. Osman flotuna admiral Haýreddin Barbarossa baştutanlyk edýär, ol 1534-nji ýylda Alfiri we Tunisi basyp alýar. 1538-nji ýylda Barbarossa papa soýuzynyň, Gabsburg we Wenesiýa imperiýalarynyň birnäçe esse agdyklyk edýän deñiz güýcлериниň üstünden Prewezde aýgytlaýy ýeňiš gazanýar. Şeýlelik bilen, tutuş Demirgazyk Afrika türkmen döwletine birleşdirilýär, türkmen döwleti şol döwürde Dunaýdaky Budapeştden Nil bogazlaryndaky Asuana çenli we Ýewfratdan Gibraltar aýlagyna çenli diýen ýaly ýaýylyp gidýär(12).

Piri Reýis öz döwrüniň görünüli admirallarynyň biri bolup durýär, ol 1551-nji ýylda Müsürde Türkmen-Osman harby deñiz güýcлерине baştutanlyk edýär. Piri Reýis Egeý we Ortaýer deñizleriniň akymy (ugry) boýunça ýörite işi ýazan, şeýle hem dünýäniň ilkinji kartalarynyň birini düzen birinji alymdyr, onuň düzen kartasy Amerikanyň bir bölegini hem öz içine alypdyr. Soňra üç amerikan alymy admiralyň kartasyny peýdalanyp, özleriniň globusyna Antraktidany goşýarlar. Piri Reýisiň Antraktidany we Amerikany açmagy diýeň täsin galdyryjydyr (ýogsam şol döwürde ispanlar hem, portugallar hem soňa meňzeş maglumatlara eýe däldiler) bu barada rus alymy L. Wasilewskiý we italýan barlagçysy P. Tompkis şeýle netije çykarýarlar: admiralyň kartasy tutuşlygyna haýsydyr bir gadymy çeşmelere esaslanýar(13).

1551-nji ýylda beýleki bir osman admiraly Torgut (Dragut) Tripoli galasynda haç göterijileri derbi-dagyn edip, ýeňliše sezewar edýär. Türkmen-Osman floty üçin Atlantika ýol açylýar. 1571-nji ýylda sultan Selim II (1556-1574-nji ýyllar) floty Ýewropa ýurtlarynyň birleşen güýçlerinden Lepantoda bolan deňiz söweinde ýeňliše sezewar bolýar, ol ýerde osman floty tutuşlygyna (230 gämi) gark edilýär ýa-da olja alynýar. Emma, haçanda Selim II täze floty gurmak üçin näçe puluň gerek boljakdygy barada wezirden soranda, wezir oňa şeýle diýip jogap berýär: »Imperiýanyň kuwwaty şeýledir, eger tutuş floty kümüş ýakorlar, ýüpek parçalar we atlas ýelkenler bilen üpjün etmeli bolsa, bu kyn bolmaz»(14).

Ýewropa ýeňşini baýram edýärkä, Selim II ähli güýji gämileri gurmaga gönükdirýär. Iňlis taryhcüssy Lord Kinross şeýle diýip yazýar: »Netijede 1572-nji ýylyň ýazynda, Lepantoda bolan söwesden soň alty aýdan gowrak wagtyň içinde tutuş 250-ä golaý gämiden we özünde häzirki zaman galeaslaryny jemleýän täze flot deňizde türk ýaragynyň güýjüni ýene-de görkezmäge □ gämi gurluşy babatda gazananlaryny görkezmäge taýýardy, şol döwürde hiç bir hristian döwleti olar bilen deňleşip biljek däldi. 1572-nji ýylda Kipriň golaýynda flotuň peýda bolmagy soýuzdaş hristianlary aňk-taňk edýär we adany gaýtaryp almak synanyşygyn dan boýun gaçyrmaga mejbür edýär. Soňra flot täzeden dikelen deňiz döwletiniň türk baýdagyny dabaralandyryp, grek suwlarynda ýoluny dowam etdirýär...»(15). Türkmen-Osman imperiýasynyň taryhynda köpsanly ýokary göterişler we synmaklar bolup geçýär, emma Türkiye, mälîm bolşy ýaly, şu döwre çenli beýik deňiz döwleti bolmagynda galýar.

Türkmenler öz Watanynda XVIII asyrda XX asyryň başlarynda gaýyklary we barkaslary (kirfim) ýasapdyrlar. 1822-nji ýylda kapitan N. Murawýew kirfimleriň (köp kürekli uly gaýyklaryň) Gasangulyda (häzirki Esengulyda □ Ö. G.) ýasalandygyny görkezýär, türkmenler olar üçin agaçlary Kümüşdepeden getiripdirler(16). Hazarýaka türkmenleriniň köpsanly gämileriniň bolandygyny etnograf M. N. Galkin hem görkezipdir: »Kenarýaka söwdasy, nebit we duz daşamak üçin, balyk tutmak üçin, ahyrsoňky hem kenarýaka obalar bilen gatnaw üçin deňiz ýakasyndaky türkmenleriň her biriniň diýen ýaly gaýygy bolupdyr. Uly üçburçly gaýyklaryň sany 5000-e çenli bolupdyr, olar çalt gidijiliigi we deňizde howpsuz saklanyşy bilen

tapawutlanypyrlar. Üstesine hem, olar uly bolmadyk gaýyklaryň, budarlarymyza çalymdaş kulaklaryň hem ep-eslisine eýe bolupdyrlar...»(17).

XIX asyryň 70-nji ýyllarynyň ahyrynda Hazar deñziniň gündogar kenaryny barlan rus barlagçysy G. S. Karelín türkmen gämilerini üç görnüşe bölyär.

1) kirfim □ uzynlygy 14 m golaý we ini 3-4 metre çenli bolan tekiz düýpli gämi, ýelkeni (biýzden) – bir sany, özi hem örän uly (ini 18 m golaý, beýikligi 12 m); ýük göterijiliği 13 tonna golayý;

2) nou □ uzynlygy 6 m-den 12 metre çenli palubasy bolan gämi, kese gapdally, bir göni ýelkene we dub ruluna eýedir;

3) kulaz (taýmul, taýmun) □ agajyň tutuş böleginden uzynlygy 4 metrden 9 metre çenli we ini 1,5 metre çenli bolan, düýbi tekiz gaýyk, ol gaýygy alty bolup dolandyryarlar we onda kenara golaý ýerde ýüzýärler, örän tiz ýöreýän gämi(18).

Wenger syýahatçysy Arminiý Wamberi türkmenleriň balyk tutmak işinde ulanylmaýan iri gämileriniň bolandygy hakynda hem ýazýar: »...bir maçtaly we iki ýelkenli □ bir uly, bir kişi ýelkenli gämi ýük daşamak üçin ulanylypdyr». Şeýle gämi kizba diýlip atlandyrylypdyr(19).

B. A. Latwinskiý şeýle diýip belleýär: »Bu gämileriň esasy gurulýan ýeri Eseguly bolupdyr. Gämi gurmak üçin ağaç Kümüşdepeden getirilipdir. Esengulyda kirfimler we noular gurlupdyr. Kulazlar barada aýdanyňda bolsa, Kareliniň we Galkiniň pikirlerine görä, parslardan satyn alnypdyr, ýogsamda asyryň ahyrynda türkmen ussalary kulazlary ýasapdyrlar. D. Liwkiniň aýtmagyna görä, XIX asyryň 90-njy ýyllarynda Esengulyda 8 sany gämi ussasy we olaryň kömekçileri bolupdyr, olar gaýyklar bilen tutuş Krasnowodsk sebitini üpjün edipdirlet (bu ýerde Türkmenistanyň serhediniň Hazarýaka sebitleri göz öňünde tutulýar □ Ö. G.) Deñizçilik deñizýaka türkmenleriň durmuşynyň möhüm tarapy bolupdyr, olarda gaýygyň gurulmagynyň tamamlanmagy mynasybetli hatda baýramçylyk hem edipdirler»(20).

Hazarýaka türkmenleri Pars döwleti we Russiya bilen nebit duz söwdasyny alyp barypdyrlar. Diňe bir ýylyň dowamynda türkmenler Pars döwletine 135 müň puda çenli nebit äkidendikleri mälimdirdir. Güýz we ýaz aýlary, haçanda deñizde aýratyn birahatlyk bolan halatynda, türkmenler ýorişe tutuş flotiliýa (50 gämä çenli) bolup çykypdyrlar. Flot tejribeli

deňizçileriň komandasynadan, şeýle hem deňiz garakçylarynyň çozusyndan söwda gämilerini goramaga ýardam berýän esgerlerden ybarat bolupdyr.

Türkmenistanyň Russiýa imperiýasyna birikdirlenden soň türkmen deňizçileriniň tejribesini peýdalananmak baradaky meseläni giňden ara alnyp maslahatlaşylmagy tötänden däldir. Zakaspi oblastynyň (1895-nji ýyl) harby-deňiz flotuna türkmenleri gulluga çekmegiň maksadalaýykdygy barada aýdylýar: »Hazar deňziniň gündogar kenarynda ýasaýan türkmenler flotda gulluk etmäge ukyplı bolupdyr, sebäbi olar balyk tutmak bilen kiçiliginden meşgullanyp, deňiz bilen tiz öwrenişýärler, olar üçin deňziň tebigy heläkcılıgi gorkunç däldir, ýasaýylardan başarıjaň we tejribeli deňizçiler çykýar»(21).

Gynansak hem SSSR döwründe ýaşlaryň тürkmenleriň çäklendirilen sany harby-deňiz flotuna gulluga alynýardы. Hätzirki döwürde, haçanda Türkmenistan özüniň Garaşszlygyny alan döwründe asyrboýy toplanylan tejribe peýdalanylýar. Harby deňizçiler Garaşsyz, Bitarap Türkmenisanyň serhedini ynamly gorap, türkmen deňizçileriniň şöhratly däplerini dowam etdirýärler.

BELLIKLER:

1. Gerodot. Istorija. W dewýati knigah. Per. i prim. G. A. Stratanowskogo. М., 1999. S. 432, 465.
2. Dowatur A. I. Kallistow D. P., Sišowa I. A. Narody našeý strany w »Istoriî« Gerodota. Teksty. Perewod. Kommentariý. М., 1982. S. 395.
3. Strabon. Geografiýa w 17 knigah. Per. i kommen. G. A. Stratanowskogo. М., 1964. S. 485.
4. Zahoder B. N. Kaspiýskiý swod swedeniý o Wostočnoý Ýewrope (Gorgan i Powolfe w IX - X ww.). М., 1962. S. 20.
5. Litwinskiý B. A. K istorii dobyçi poleznyh iskopaemyh na Çelekene (do russkogo zawoewaniya) // Materialy ÝUTAKE. Аşhabad, 1949. Wyp. I. S.81.
6. Unsur al-Maali. Kabusname. Duşanbe, 1986. S. 60.
7. Gundogdyýew O. A. Slawnye tradisiï turkmenskogo morehodstwa/Neýtralnyý Turkmenistan. 21.11.2000
8. Kinross L. Rassvet i upadok Osmanskoy imperii. Per. s angl. M. Palnikowa. М.,1999. S. 47.71,73.

9. Irwin R. Islam i krestowyе pohody 1096-1699.//Istoriýa krestowych pohodow. Per. s angl. E. Dorman. ┌ M.,1998.s.288
10. Kinross L. Ukaz. rab. S.48.80.
11. Tam fe. S.112.
12. Gundogdyýew O. A. Ukaz. statýa.
13. Eremin G., Grigorew W. O çem rasskazala karta Piri Reisa//Taýny wekow. ┌ M., 1983.kn.3.s.74.
14. Gundogdyýew O. A. Ukaz. statýa.
15. Kinross L. Ukaz. rab. S.293.
16. Puteşestwiýe w Turkmeniýu i Hiwu w 1819-1820 godah gwardieýskogo generalnogo ştaba kapitana Nikolaýa Murawýewa, poslannogo w sii strany dlya peregoworow. ┌ M.,1822.s.36.
17. Galkin M. N. Geografičeskijé i istoriçeskijé materialy po Sredney Azii i Orenburgskomu kraýu. SPb., 1868. S. 48.
18. Karelín G. S. O torgowle i promyşlennosti wostoçnyh beregow Kaspiýkogo morýa // Zapiski Russkogo Geografičeskogo Obšestwa po obšeý geografii. SPb., 1883. T. H. S. 459-460.
19. Puteşestwie po Sredney Azii. Opisaniye poezdki iz Tegerana çerez turkmenskuyu step po wostoçnomu betegu Kaspiýskogo morya w Hiwu, Buharu i Samarkand, sowerşnnym w 1863 godu Armeniem Wamberii. SPb., 1865. S. 21.
20. Litwinskiý B. A. Ukaz. rab. S.105.
21. Gundogdyew O. A. Ukaz. statya.

Öwez GÜNDÖGDYÝEW

»AZIÝANYŇ GERÇEKLERİ». Aşgabat-2012. Taryhy makalalar